

אתר דעת - מכללת הרצוג

פרופ' א. שטרן

ההנהגה הרוחנית בתפיסת האורתודוכסיה בגרמניה

זכרו של ד"ר שאול אשכנזי

א.

התמורות התרבותיות, הפוליטיות והרוחניות, שהתפתחו במחצית השנייה של המאה הי"ח, גרמו להתערערותה של החברה היהודית המסורתית בגרמניה והביאו להתהוות שינויים מרחיקי לכת בתוכה, בשלהי המאה ההיא ובראשית המאה הי"ט.

התפתח והתרחב הרקע למגע כלכלי של היהודים עם החברה הלא יהודית. תחולת חוקי המדינה וכללי ההתאזרחות על יהודים ביטלה את האבטונומיה המשפטית והארגונית, שעליה התבססה החברה היהודית המסורתית, ומגמת ההצטרפות של המשכילים היהודיים אל החברה הנויטראלית הלא יהודית זרזה את תהליך ההתבוללות התרבותית והסוציאלית.

המשכילים היהודיים, שהיו נושאי המפנה הזה, נטלו לעצמם סמכות של עילית וזכות להנהגת החברה היהודית כולה, והחלו להחדיר לתוכה את רעיונותיהם וסיסמאותיהם. הם העלו אידיאל אנושי בלתי מותנה, בקני המידה של היהדות, בתכניה ובדרישותיה, שהתבסס על רוחניות אוני-

ברסאליסטי, אנושית-כללית. ¹ התרוקנות הדת מתכנייה הרוחניים הייחודיים, שנבעה מן המגמה לזהות את היהדות עם תכני התרבות הכללית והספקות ביחס לערך המוחלט של צורות החיים הדתיים, גרמו להתערערות תוקף ההלכה והמסורת ונתנו את הדחיפה להתהוות תנועת התיקונים. ² הציבור החרדי, שהמשיך גם בראשית המאה הי"ט להיות רוב מספרי ביהדות גרמניה, ³ לא היה אחיד במבנהו החברתי והרוחני והיו הבדלים ניכרים בין קהילות שונות, אבל באופן כללי הוא הושפע השפעה עמוקה מהתמורות בתנאי החיים הכלכליים, במעמד המשפטי, בהיקף ההשתלבות החברתית בסביבה ובמידת ההשפעה של התרבות הכללית. בסוף המאה הי"ח ואף בראשית המאה הי"ט לא תפשו מנהיגי החרדים את משמעות התמורות שחלו בעיקבות תנועת ההשכלה והאמנציפציה. הם התייחסו אל נושאי ההשכלה בציבור היהודי כאל סוטים מן החברה המסורתית. ⁴ המנהיגות החרדית המשיכה לפעול בכלים ובקטגוריות הרוחניות של הדורות הקודמים, ללא תודעת השינויים המהותיים וללא יכולת לקיים את סמכותם מול המשכילים, שהיוו מיעוט בציבור היהודי.

ב.

ראשית התגבשותה של מנהיגות חרדית חדשה בגרמניה יש למצוא במחצית הראשונה של המאה הי"ט אצל רבנים —

- 1 י' כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים, תשי"ח, עמ' 297—290.
- 2 על תנועת הריפורמה ראה נ' רוטנשטרייך, המחשבה היהודית בעת החדשה, ת"א, כרך א' מעמ' 90 ואילך.
- 3 Y. Toury, Deutsche Juden im Vormärz B.L.B.J. 1965, p. 77-82
- 4 עפ"י י' כ"ץ, מסורת ומשבר הנ"ל.

ממשיכי החברה המסורתית ובעלי הזיקה התמימה אל עולם המסורת, שהיו יחד עם זאת, נתונים, למעשה, למגע פעיל עם התמורות הרוחניות והחברתיות בחברה היהודית. המנהיגות הרוחנית של הציבור החרדי בדור הזה לא פעלה בזכות מעמדה המשפטי והחברתי, שהחל להתרוקן במהירות רבה מתוכנו בתקופת האמנציפציה, עם התדלדלותה של האבטונומיה היהודית המסורתית. העימות עם ההשכלה והריפורמה היה אצל רבנים אלה מחוסר ביסוס אידיאולוגי מוגדר, הפגישה עם השפעת המדינה, חוקיה ותרבותה התקיימה ללא הגנתה של חברה מסורתית מלוכדת וללא תוקפה של השקפת עולם חרדית.

סמכותם המצומצמת של הרבנים נשמרה, ואף החלה להתגבש מחדש, בזכות יכולתם לקיים את מעמדם הרוחני כמייצגי התפיסה המסורתית של היהדות, יחד עם הסתגלותם החיצונית אל תנאי החיים החדשים, אל דרכי ההתקשרות וההסברה ואל הצרכים המעשיים הקשורים בקיום המסגרת הקהילתית ומוסדות החינוך. בין האישים המייצגים את ההנהגה הרוחנית המסורתית יוזכרו כאן שניים: הרב יעקב עטלינגר (1798–1871), והרב יששכר דוב במברגר (1807–1878).

הרב י' עטלינגר שימש כרב וכאב בית הדין באלטונה, חיבר ספרי הלכה ודרוש ואף התפרסם בדורו כסמכות תורנית מרכזית בגרמניה. עולמו הרוחני היה מושרש בתפיסה המסורתית, והוא לא נזקק למערכת מושגים חדשים, כדי

5 אפיון רבנים אלה ראה בהגדרתו של הרב צבי הירש קאלישר, הכתבים הציונים, ירושלים, תש"ז, עמ' רס"ז וניתוח הדברים אצל י' כ"ץ, דמותו ההיסטורית של הרב צ"ה: קאלישר, שיבת ציון ב'–ג', עמ' 41–26.

לקיים את תוקף האמונה, ההלכה והמוסר. יחד עם זאת רכש את יסודות ההשכלה הכללית וסיגל לעצמו דרכי הבעה חדשות ומושגים מקובלים בספרות הפופולארית של התקופה. הוא פירסם מאמרים — דרשות בשפה הגרמנית המליצית, ובהם תיאורי טבע והתייחסות לנושאים הלקוחים מן החיים ומן המאורעות האקטואליים.

הירחונים "שומר ציון הנאמן" בשפה העברית ובשפה הגרמנית, שהופיעו ביוזמתו ובהשראתו, משקפים את שני התחומים בהשכלתו ובאישיותו. הירחון העברי, בעל הסגנון המסורתי, היה מוקדש למאמרים, לבידורים ולתשובות מן התחום ההלכתי, שעה שהירחון בשפה הגרמנית שימש בעיקר להסברת העמדה האורתודוקסית, באמצעות דרכי הנמקה חדשות, שהושפעו מן הסגנון ומדרכי ההסברה שפעלו בעיתונות הריפורמית.⁷

תודעתו הפוליטית של הרב עטלינגר היתה ביסודה מושג-רשת בתפיסה היהודית, הטרומ-אמנציפציונית ויחסו אל המדינה היה אופייני לנאמנות המסורתית אל "דינא דמלכותא" ואז "מחסה מלכיות של חסד שחוננו אותנו",⁸ אם כי למעשה, החלה לפעול גם אצלו ההסתגלות אל התודעה האזרחית החדשה.

דו־ערכיות זאת באה לידי ביטוי בהשלמה עם האמנציפציה

Der treue Zionswächter 1846, 129-130, 136-138, 1847, 1-3; 6
117-118.

7 הירחון הופיע בשנים 1845—1849 בגרמנית בתור שבועון "אורתור דוכסי"; "שומר ציון נאמן" הופיע כתוספת זו שבועית והשתתפו בו הרבנים עטלינגר, י"ד במברגר, וולף האמבורגר ואחרים.

8 כדברי הרב י' עטלינגר, ב"מנחת ענין", אלטונה, 1873, לפ' נח, דף ג ע"ב. והשווה את היחס למדינה בירחון, Der treue Zionswächter 1846, 404; 1847, 253; 1849, 5.

ובהערכת ה"הטבות" שהיא הביאה ליהודים, יחד עם תודעת הסכנה הנשקפת מרוח התקופה לקיומו של עם ישראל ועם ההתנגדות התקיפה להבנה מסולפת של הסיסמאות החברתיות החדשות.⁹ גם בתחום החינוך תפס הרב עט" לינגר עמדה המבוססת על הכרה במציאות החדשה והסתגלות אליה: אין הוא מהסס להציע בשנות ה-30 תכנית לימודים לסמינר לרבנים בבאדן הרבה מקצועות הוראה, הסוטים מן התכנית המסורתית. באלטונה, בה שימש כרב, נוסד בהשתתפותו הפעילה, בשנת 1839, בית ספר יסודי, שתכנית לימודיו התבססה על מקצועות יהדות וחול, והיה מותאם לדפוסים, שנתקבלו בבתי ספר יהודיים החדשים.¹⁰

גם הרב י"ד במברגר, הרב מווירצבורג, מגלם באישיותו ובפעולותיו תכונות של מנהיגות חרדית מסורתית, יחד עם הסתגלות אל תנאי החיים החדשים ואל דרישותיהם. עולמו הרוחני של הרב במברגר הוא עולם חרדי, יחסו להלכה הוא יחס מסורתי, ראשוני, ללא השפעה מהותית של הפגישה בין היהדות לבין העולם החילוני וללא הפעלת מנגנון אידיאלי-ערכי מיוחד. תגובתו העיקרית בתחום זה

9 יחסו לריפורמה היה שלילי ובלתי פשרני, וראה דבריו ב"מנחת עני" הנ"ל לפרשת מנחם: ואל ימנע הלוחם מלחמת ה' נגד המינים ע"י הטענה הכוזבת שגדול השלום וכו'.

10 הרב י' עטלינגר היה בעל תעודת בגרות מטעם גימנסיה גרמנית וראה V. J.L.G. 298, ואף שמע הרצאות באוניברסיטת וירצבורג בימי לימודיו שם אצל ר' אברהם בינג; על בית הספר באלטונה מצויים פריטים בדו"ח Zu der öffentlichen Prüfung der Zöglinge der jüdischen israelitischen Volksschule in Altona, 1840 (S. Enoch).

אופיינית לתפיסה רבנית-מסורתית בימי משבר: (1) נטייה להחמרה, אף אם יש צדדים להקל, "כיוון שמקילין לפרוץ את המנהג, יותר יש להחמיר ולהחזיקו"¹¹; (2) ודרישה לשקידה ולשמירה על המצוות כערובה לשלמות דתית ולשלמות מוסרית.¹² ברוח התפיסה המסורתית, הנחתו הבלתי מעורערת והבלתי נתונה לביקורת מדעית או פילוסופית, ואף לא של הפילוסופיה היהודית, היא "שתורתנו כוללת כל השלמויות כולם, ואין לך אפילו תיבה קטנה או קרי וכתוב, שאין בהם סודות עמוקות ואין לך בתורה אפילו אות אחת, שלא לצורך" וכו'.¹³

השלמות הדתית אינה נפגמת ואינה מחייבת מאמץ אידיאי מיוחד אצל הרב במברגר, כשהוא מתפשר בדיעבד עם התנאים החברתיים והתרבותיים החדשים, תוך ויתור חיצוני לטובת המציאות החדשה. שיקוליו והחלטותיו מבוססים על התפיסה ההלכתית, והם מעידים על התמימות והבלתי אמצעיות של עולמו הדתי, אבל יחד עם זאת, הם גם מגלים היענות מעשית לתנאי החיים והחברה, והכרה בתמורות שחלו בהם.

הדבר ניתן להדגמה בנושאים, שהתייחסותו אליהם ברורה ומשמעותית. ולדוגמה יוצגו כאן שניים מהם: (1) יחסו

11 בתשובותיו לאו"ח סימן צ"ח, קי"ד ואבן העזר סימן ל"ג אמנם הוא נזהר מלהחמיר במקום שהיתר ברור לו, כגון יו"ד סימן ל', סעיף ל'.

12 בהקדמה ל"נחל דבש"; "כי כל שוקד עליה ושומר דבריה יהיה אוהב ה' וירא ה' ועובדו בלבב שלם ובנפש חפצה בלתי גבול וקצה, וגם יהיה טהור לב ואוהב כל אדם אהבה אמיתית לא מזויפת, כללית ולא פרטית, אהבה שלמה ותמימה".

13 מלאכת שמים, אלטונה תרי"ג, ע"ב, והשווה גם דבריו בנושא זה בתשובתו לרב שמשון רפאל הירש, המובאים בכתבי הירש, כרך ד', עמ' 543-542.

לפרישת החרדים מן הקהילה הכללית, שיש בה רוב ריפורמי
מיני לדעתו של הרב במברגר,¹⁴ אין לחייב יהודים חרדים
לשלם מיסים לקהילה ריפורמית ואין לצמצם את סמכותם
של הרבנים, כדי למסרה בידי הדיוטות. מאידך גיסא, אין
הוא רואה בפרישת החרדים מן הקהילה הכללית עניין
עקרוני וחובה דתית; שיקוליו הם הלכתיים-מעשיים ומצ-
טמצמים בהבטחת תנאים לקיום חיים חרדיים, מתוך
ערובות המספקות את דרישות ההלכה.¹⁵ תודעתו הדתית,
התמימה ביסודה, אינה חיה כנראה את תופעות הריפורמה
בכל תוקפה, כורס ביהדות, ואף נמנעות מלהכירה מקרוב.¹⁶
תודעה דתית וטרום-אמנציפציונית זאת, שניתן למצוא לה
דוגמאות לרוב באירופה המזרחית, אינה מתרחקת אצל
הרב במברגר מן ההכרה המסורתית "באחדות ישראל"
ואין היא מקבלת על עצמה את המשמעות האידיאולוגית
שהוכנסה כמימד של "מפלגתיות" אורתודוכסית חדשה.
(2) הרב במברגר קיבל את המצב בחינוך היהודי כמציאות
קיימת. הידלדלותו של החינוך המסורתי וביטול המסגרת
הישיבתית בלימוד תורה כבר היוו בשבילו עובדה חברתית
ורוחנית. חוקת המדינה הבאווארית, שקבעה והגדירה את
האופי הארגוני וההשכלתי הכללי של מוסדות החינוך,

14 וראה תשובתו המובאת ע"י הירש, בכתביו, כרך ד' עמ' 342,
ובעיקר בפולמוס מסביב לפרישת החרדים מן הקהילה הכללית שם,
עמ' 542—516. והשווה גם "זכר שמחה" פונקפורט, תרפ"ה רכ"ט,
ר"ל.

15 וראה סברתו של M. Auerbach, *Jeschurun (Wohlgemuth)* XV, p. 538

16 וראה הצטדקותו האישית על קריאת ספרו של ל' פיליפסון ואת
הכרזתו שאין לקרוא את כתבי הריפורמיים, *Fackel der Wahrheit*,
Würzburg, 1860 והשווה: בתשובותיו לאו"ח (יד הלוי) סימן ס"ז.

נתקבלה על ידו כדין המלכות, שיש להסתגל אליו, לכבדו ולהסתייע בו, במידת האפשר, לשם תיקון המצב בחינוך היהודי. הנחות אלו הניעו את הרב במברגר לתמוך בבית הספר היהודי מן הטיפוס החדש וליסד סמינר למורים בוורצבורג. למעשה דאגתו לחינוך יהודי יסודי ולהכשרת מורים לא חרגה מתחום ההתפשרות עם תנאי התקופה ודרישותיה בחינוך, כפי שבאו לידי ביטוי בהוראות שהוטלו ע"י החקיקה הממשלתית על החינוך היהודי בבאוואריה.¹⁷ עם זאת עצם יסוד הסמינר למורים בוורצבורג, והמאמץ הממושך לקיימו בתכונתו המקורית, היא דוגמה בולטת לכוחה של המנהיגות המסורתית ליסד ולקיים מוקד להשפעה רוחנית וחברתית, תוך הסתגלות לתמורות בחיים היהודיים ומיצוי התנאים הפוליטיים והחברתיים החיצוניים. ברם, בתפיסתו החינוכית של במברגר אין סתירה בין קבלת מרות החוק הממלכתי והדרישה להשכלה כללית-יסודית, לבין עמדתו החרדית-המסורתית. אין לראות ביוזמתו, וביוזמת הרבנים החרדיים שסייעו בידו בבאוואריה, ביטוי למנהיגות חרדית חדשה, כי אם תגובה של התגוננות ופשרה מחויבת המציאות ושאינן מנוס ממנה, בין התפיסה המסורתית לבין צורכי הזמן החדש.

ד.

ממתי מתחילה לפעול התודעה החרדית החדשה וממתי אפשר לדבר על קונצפציה חדשה של מנהיגות חרדית בגרמניה?

17 וראה דבריו המצוטטים בכתבי הירש, כרך ד', עמ' 543—542 ובתזכיר על ייסוד הסמינר בוורצבורג, משנת 1862 ובחילוף המכתבים בין השלטון הבאווארי לבין במברגר בדבר הסמינר, ב—Festschrift Würzburg 1914 (N. Bamberger), pp. 15-25, 27-29, 30-32.

למעשה אין לקבוע מעברים חדים ומוגדרים בין המנהיגות החרדית שתוארה לעיל, לבין המנהיגות החרדית החדשה. הציבור החרדי לא היה אחיד במבנהו החברתי והרוחני: היו קיימים הבדלים בין החרדים בצפון גרמניה לבין החרדים בדרום ובמערב, בין הקהילות הוותיקות לבין הקהילות החדשות; תכונות רגיונאליות נשמרו בכוח ההבדלים שנקבעו ע"י תנאי החיים של היהודים, ע"י הגורמים הפוליטיים והכלכליים וע"י מידות ההשתלבות בסביבה ובתרבות הכללית.¹⁸

קווי ההתפתחות של הציבור החרדי אינם חד מסלוליים וחד כיווניים, והגוונים השונים פועלים באופן מקביל ומשולב. אף הרבנים, שעמדו בראש הקהילות החרדיות, פעלו למעשה באותה תקופה והיו קרובים זה לזה קרבה אישית וקרבת אופי והתנהגות. עם זאת ניתן לקבוע קווי יסוד טיפולוגיים חדשים, שאפיינו את המנהיגות החרדית החדשה.

נראה שייחודה של הנהגה זאת ותוקפה כמנהיגות רוחנית באה לידי ביטוי ביחסה החדש אל מספר תחומים עיקריים, שנשארו פתוחים לפעילותו של הציבור החרדי בחברה האמנציפציונית בגרמניה. המנהיגות החרדית החדשה התייחסה לנושאי יסוד בתי הציבור החרדי לא רק כאל תהליך שיש להשלים אתו ולקבלו, אלא כאל משימה עיונית-רוחנית וכאל תפקיד פוליטי וחברתי. המנהיגות החרדית הזאת ניסתה לקבוע עמדה אידיאית עקרונית ודפוסים חברתיים, תוך התייחסות אל הפגישה בין היהדות לבין

S. Stern-Täubler, The Jews in the Transition from Ghetto to 18
Emanzipation, Hist. Judaica 1940, p. 102-119.

התקופה החדשה ותוך המגמה להקנות לפגישה הזאת משמעות ופרשנות בעלות תוקף במסגרת החיים והמחשבה החרדיים.

לשם הסברת טיבה של מנהיגות חרדית זאת מן הראוי להציע קווי יסוד. אופייניים לשני נציגיה החשובים: הרבנים שמשון בן רפאל הירש (1808—1888) ועזריאל הילדסהיימר (1820—1899).

ה.

הרב הירש תפס מקום מרכזי ומיוחד בהתפתחות העמדה החרדית החדשה. הוא הטיל על עצמו משימה עיונית: להגדיר את משמעותה של היהדות בפגישה עם רוח התקופה ועם התרבות הגרמנית המפותחת ולקבוע את יחסה של התפיסה החרדית, אל התנועה הריפורמית ואל היהדות הליבראלית. במשך הזמן הוא גם גיבש את משימתו המעשית: לארגן קהילה חרדית עצמאית ולבסס את מוסדות החינוך החרדי, על יסוד הנחותיו האידיאולוגיות והפדגוגיות.

השקפותיו שהוגדרו בכתביו הראשונים; כגון "אגרות צפון" (1836), הניחו את הנחותיו ששימשו יסוד ונקודות מוצא להשקפת עולמו האחדותית, במשך כל שנות פעילותו העיונית והציבורית. הנחות היסודיות היא, שהדת היהודית השלמה מקיפה את יסודות החיים, הרוח, המוסר והחברה ובה נקודת מוצא ופתרון לבעיות המתעוררות בעימות עם הפילוסופיה, התרבות, ההיסטוריה האוניברסלית, התמורות בחברה, המדע והחינוך.

מבלי להיכנס לפיתוח הנחות יסוד אלה והשתלשלותן

בכתביו המרובים ובפרשנותו הענפה, ניתן להגדיר את המס-
 קנות המשתמעות מהנחותיו לגבי טיב מנהיגותו הרוחנית :
 (1) הוא הקנה תוקף אידיאולוגי מחודש ליהדות. לדעתו
 העולם על גילויו ברוח ובטבע, הוא עולם אחד וההסבר
 היחיד למקורותיו, יסודותיו וחוקיו נמצא בבריאה האל-
 קית, שנתגלתה בכל תוקפה ומשמעותה במקורות היהו-
 דות.¹⁹

הרב הירש חי בתוך עולם המושגים של הרציונאליזם ההו-
 מניסטי ושל הפילוסופיה האידיאליסטית ודבק בערכי
 התקופה,²⁰ אבל כל השקפותיו מרוכזות מסביב לשאיפה
 אחת: להבטיח את מקומה וחשיבותה של היהדות כתפיסת
 עולם עיונית שלמה בכל גילויי החיים, החברה והרוח
 ולחדש את האחדות ההרמונית של התודעה הדתית היהו-
 דית, מתוך התגברות על הפער שבין רגש החיים החדשים
 לבין האישיות הדתית המקורית.²¹

(2) הדבקות במוחלט ש"בחוק האלוקי" אינה המשך של
 התפיסה המסורתית של הדת בלבד, אלא היא גם תגובה
 על המציאות החדשה.

ביסוס האמונה בדור של כפירה ושל חוסר קנה-מידה אוב-
 ייקטיבי חייב לדעתו להיות פרדוקסאלי בתוקפו, והרגשת
 הערעור והספק המלווה קיום מצוות הפולחן מחייב עמדה

19 דעות אלה הוא מפתח ב"אגרות צפון" ג' ד' י"ח ובכתביו האחרים.

20 ועיין לדוגמה, כתבים א', עמ' 159-149; ב', עמ' 466-449;
 ג', עמ' 531-489 (מובאים עפ"י I-IV, השפעות הפילוסופיה, הספרות והמדע
 Gesammelte Schriften, Bd. 1906-1912).
 על הירש ניתנות להוכחה עפ"י ניתוח כתביו.

21 זהו רעיון מרכזי ב"אגרות צפון" וראה גם: כתבים א', עמ' 158
 והשווה: "נחלת צבי", כרך VII עמ' 137-136. "אגרות צפון" ב'.

חרדית-אורתודוקסית,²² שבמרכזה עומדת האמונה ברצון האל המתגלה בתורה שבכתב ושבעל-פה. עמדתו תיאונומית מובהקת, הוא מתנגד לשיעבוד הדת לחיי הרגש והתלות הסובייקטיבית, לביסוסה על הכרה מושגית-פילוסופית או להנמקתה על יסוד תוקפה המוסרי-האבטונומי. התורה באה לא מתוך האדם, אלא אל האדם, היא מתן אלוקי, ומחייב כניעת האדם לאל ע"י קבלת עול חוקיו ומצוותיו.²³ אבל דווקא אותה תפיסה סמכותית של הדת והמצווה מובילה את האדם אל האמונה הפנימית, מסבירה אותה והופכת את הדת לתפקיד אנושי ואישי. רוח היהדות מתגלה בסמלים ובטעמים, שביכולתם ומתפקידם של המאמינים בכל דור ודור לחזור אליהם חזירה עצמית. הרב הירש רואה במנהיגותו הרוחנית ייעוד לפרש ולגלות לבני דורו מחדש את סמכותה ומשמעותה של היהדות, לשם הכרתה וקבלתה "מתוך עצמה ובפני עצמה".²⁴

(3) בפעילותו הציבורית והחברתית יש לראות ניסיון לגבש מחדש גרעין לחברה יהודית, לשם הצלת היהדות מתוך המשבר, שהיא הייתה נתונה בו, ולשם הגנה עליה מפני הסכנות המרחפות עליה. בתקופת ההתפרקות של הלאומיות היהודית והמגמות לביטול קיומה הייחודי והערכת המצוות כעניינו האישי של המאמין, מציינת ההבלטה של

22 כתבים א', עמ' 159—149; ב' עמ', 445; ו', עמ' 336.

23 רעיונות אלה מופיעים בכתביו וראה לדוגמה: פירושיו לבראשית מ"ג 30, שמות ל"ג 21, כתבים ה', עמ' 42, 224—223. וראה גם כתבים ד', עמ' 26—25.

24 דרישה זאת מופיעה כמושג מרכזי ב"אגרות צפון" י"ח, ועיין גם בהקדמתו לפירוש ספר בראשית, ולא כאן המקום לעמוד על גילוייה אצל החכם י' ברנייס ובפילוסופיה האידיאליסטית הגרמנית.

אתר דעת - מכללת הרצוג

ההנהגה הרוחנית בתפיסת האורטודוקסים בגרמניה

העדה החרדית כגוף חברתי מאורגן ומתוקן, ניסיון ליצור חברה יהודית לשם הצלת היהדות ולשם שיקומה.²⁵ מנהיגותו בתחום זה פירושה ניסיון לממש את התפיסה ההיסטורית-המסורתית, המבוססת על ייחודו של העם, בתוך ציבור חרדי קטן ומסתגר הסתגרות חברתית-קהילתית. תפקידו של הרב כמנהיג הקהילה קיבל משמעות מרכזית והרב חזר להיות נושא ערכים ומדריך רוחני של הציבור ושל הנוער.²⁶

(4) מנהיגותו של הירש בתחום החינוך באה לידי ביטוי בחידושו בתורת החינוך המסורתית המקובלת, שביטויה העיקרי נתממש מסביב לסיסמה "תורה עם דרך ארץ". מתוך תודעת המשבר והסכנה הנשקפת ליהדות ומתוך אימון רב בכוחו של החינוך לחולל מפנה, הוא תפס עמדה מנהיגה ומכוונת לשילוב חדש של לימודי הקודש המסורתיים עם ההשכלה הסוציאלית והתרבותית הכללית; שאיפתו היתה לחדש את המגע בין הדת לבין החיים, על כל גילוייהם, באמצעות החינוך.

בין הירש להילדסהיימר קיים דמיון ביוגרפי וטיפולוגי ויש להעריכם כרבנים מן הטיפוס האורתודוכסי החדש וכמנהיגים של הציבור החרדי, אם כי קיימים הבדלים עקרוניים ביניהם. ר' עזריאל הילדסהיימר חי את חייו מתוך הבנת התמורות שחלו במאה הי"ט בעולם ובישראל

25 על עקרונות ארגונה של הקהילה החרדית ראה בכתבים א', עמ' 212—260 וגם בפולמוס מסביב לרעיון הפרישה, בכתבים ד', עמ' 295—407, והשווה גם כתבים ג', עמ' 501—504, ד', עמ' 338—337, כתבים ה', עמ' 30.
26 "אגרות צפון", ב', ט"ו.

הוא פעל מתוך תודעת המשבר ומתוך תקווה ואמונה בכוח התחדשותו החברתית והרוחנית של העם. הרב הילדסהיימר לא היה, לפי מהותו, הוגה דעות ולא ניסה לפתח השקפת עולם חרדית, אבל הוא פעל באופן עקבי ומכוון, מתוך תודעת אחריות ומנהיגות, לשם יצירת הת-ייחסות דתית מלאה אל גילויי החיים החדשים.

(1) עולמו הרוחני מבוסס על הכרה דתית מסורתית ודבי-קותו במשא ומתן תלמודי ובהלכה היא קו מנחה ומכריע בהשקפותיו ובהתייחסותו המעשית אל הבעיות האקטו-אליות בחיי היהודים בדורו, משמעותה העקרונית של הנחה זאת היא בהצגתה כעיקרון וכבסיס אובייקטיבי להשקפות וכמדריך למעשים. הוא ראה בהלכה ערובה נגד הסכנות שבתנועת הריפורמה, נגד האורתודוכסיה הקיצונית בהונ-גריה ואף אמצעי התגוננות נגד חדירת החקיקה הממלכתית הזרה לתוך תחומי היהדות.²⁷

(2) תרומתו המיוחדת למנהיגות החרדית בתחום החברתי באה לידי ביטוי בדרישת ההתארגנות החרדית. בימי פעילו-תו בהונגריה הוא דרש ארגון "מפלגה" חרדית, שמתפקידה יהיה להגן על הציבור החרדי כלפי פנים ושתעמוד בפרץ נגד הלחצים של המדינה המסכנת את המבנה החברתי והרוחני של החברה היהודית.²⁸

27 על קדושת ההלכה ותוקפה ראה ב"איוראליט" משנת 1866, עמ' 521, 533, 647; על סכנות החמרה הסוביקטיבית מצד הקיצוניים ב"איוראליט" משנת 1860, עמ' 521-522 ועל ההתגוננות נגד החקיקה הממלכתית בחוברת 1868. Zum Kongresse, Prag. 28 ב"איוראליט". משנת 1869, עמ' 177 ולעומת זאת האורתודוכסיה בהונגריה מוותרת על האבטונומיה החדשה ומעדיפה את המסגרת המסורתית של חקחילה הישנה.

הצורך לארגן את הציבור החרדי מופיע, בתנאים חדשים, גם בתקופת פעולתו בברלין.

רעיון "ההתארגנות" של הילדסהיימר מבוסס על תודעת "כלל ישראל" ולמרות עמידתו בראש קהילה נפרדת בבר-לין, יש להעריך את תפיסתו היסודית כביטוי למנהיגות המבוססת על תודעת האחדות הלאומית היהודית ברוח התפיסה המסורתית הישנה, יחד עם התודעה החברתית המדינית החדשה, שהחל להתקרב אליה בהשפעת המציאות בממלכה ההבסבורגית וההתגברות של הלאומיות הגרמנית.²⁹

(3) יסוד מרכזי במנהיגותו של הילדסהיימר הוא בתודעה הפעילה של הייעוד "הנוגע ברומו של עולם ומלא אחריות נפלאה", לפתח רשת חינוכית-חרדית על יסודות ארגוניים חדשים ועל יסוד תפיסה חינוכית חרדית חדשה. הוא ראה בהקמת בית המדרש לרבנים מפעל חרדי מרכזי, שיוכל לשמש מוקד לעיצוב עילית חרדית מנהיגה חדשה לקהילות ישראל. לדעתו, ולדעות חוג המורים שהתרכזו מסביבו, מיועדים חניכי בית המדרש הזה להיות תלמידי חכמים ומורי הוראה המצויידים בכלי מדע ומחקר חדשים. שאיפת ראשי בית המדרש לרבנים היתה שתלמידיהם יתחנכו ברוח החינוך המסורתי ויחד עם זאת ידעו להיעזר בהשכלה ובמדע לשם העמקה בהבנת היהדות ולשם הגנה עליה. המנהיגות הרוחנית בגרמניה ובארצות אחרות באי-רופה המערבית עד לתקופת השואה היתה מבוססת על הטיפוס החדש של הרבנים האורתודוקסים, שהתחנכו ברוח בית המדרש לרבנים בברלין. הם שאפו לזהות את עצמם

²⁹ וראה ב"איזראליט" משנת 1870, עמ' 240; בנאום החגיגי בשמחת תורה בשנת 1870 הוא מטעים את ההקבלות בין התעוררות הלאומיות הגרמנית לבין הרגש הלאומי-היהודי.

עם התפיסה המסורתית של תלמיד חכם, ברוח המסורת החינוכית היהודית, ויחד עם זאת היו מושרשים בתרבות הדור ובהשכלה הכללית.

ז.

קווי יסוד שהוצגו בניתוח זה לא באו למצות את הנושא מבחינה היסטורית וסוציולוגית ותפקידו הוגבלו לאפיון כללי של שני גילויים במנהיגות הרבנית בגרמניה במאה הי"ט.

במסגרת דיון זה לא התייחסנו לשני נושאים בעלי חשיבות עקרונית: אל התמורות בדמות המנהיגות החרדית בגרמניה בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים על אפיונה הדתי, הפילוסופי והחברתי, ואל גורלה של מורשת המנהיגות החרדית הזאת בישוב היהודי החדש בארץ ובמדינת ישראל ובתפוצות הגולה בדורנו.

לסיכום ניתן להשלים את קווי היסוד העיקריים להבנת טיבה של המנהיגות שתוארה לעיל, כדלהלן:

(1) בדור ה"מייסדים" של האורתודוקסיה בגרמניה פועלת המנהיגות החרדית בתנאים קשים. אישים אלה שומרים על רציפות דמותה החרדית של החברה היהודית, הנמצאת בתהליך הולך וגובר של תמורות. הם מסתגלים באופן היצוני אל המציאות החדשה ונשארים נאמנים לעולמם המסורתי המקורי. דלדול היסודות של הסמכות המסורתית והעדר העימות האידיאולוגי עם התנועות החדשות ביהדות ועם הכוחות העוינים אינו מבטל מנהיגות זאת והיא ממשיכה להתקיים ולהישען על הציבור החרדי שטרם נפגע ע"י תהליך ההתבוללות.

(2) אצל המנהיגים בעלי התודעה החרדית החדשה, ניכרים קווי יסוד ייחודיים.

(א) יחסם אל ההתאזרחות במדינה הולך ומתבסס על תודעת ההתקשרות האזרחית המכוונת והמיוחלת, ברוח האמנציפציה הפוליטית והסוציאלית ומתוך השתלבות רוחנית תרבותית-כללית והתייחסות ממשית אל המדע ואל המחקר המדעי.

(ב) עולמם הרוחני מבוסס על הנחת השקפתיות ודרכי הנמקה, שיש בהם משום מאמץ מכוון לאמת ולקיים את תכני הדת: כתבי הקודש, טעמי המצוות ובמיוחד — את מעמד ההלכה, במאבק עם הריפורמה, בעימות עם המדע ובפגישה עם התרבות הכללית.

(ג) דרכי ההתגוננות וההתארגנות מקבלות אופי חדש. האפולוגטיקה החרדית הולכת ומתרחבת, עד שהיא רואה את עצמה כדיסציפלינה עצמאית, בעלת אופי פילוסופי ומדעי.³⁰ ההתארגנות החרדית מסתייעת בכלי התארגנות חדשים, במסגרת איגודי רבנים, ארגוני צדקה, פעולות למען ארץ ישראל והתגוננות פוליטית. המנהיגות הרוחנית החרדית מטילה על עצמה אחריות פעילה להתארגנות קהילתית וארצית, ובתקופה מסוימת — אף כלל יהודית.³¹

30 האפולוגטיקה הועמדה במרכז פעילותם הפרשנית והמדעית של הרבנים ד"צ הופמן וי' וולגמוט.

31 על ייסוד "ההתאחדות החפשית למען היהדות החרדית" ראה ב' Jeschurun (Hirsch), 1885, No. 38 וב"איזראליט" משנת 1885, עמ' 1289. ייסודה של "אגודת ישראל" היא פרי הכרה שבשלה אצל אישים אחדים באירופה המזרחית ובגרמניה ושהגיעה לכלל ניסוח פרוגרמאטי בפגישות שקדמו לאספת קאטוביץ בשנת 1912 (בפראנקפורט ובהומבורג). וראה בקובץ

.Agudas Jisroel, Berichte und Materialien, Frankfurt 1912

(ד) מנהיגות זאת מקיימת מפעלי חינוך, שאין לזהותם עם הדפוסים המקובלים בחינוך המסורתי ואף אין לראות בהם חיקוי למוסדות החינוך של המשכילים היהודיים. ניתן להעריך את הפעילות החינוכית החרדית החדשה כניסיונות להקנות משמעות ערכית חדשה לחינוך הנוער, להכשרת הרבנים ולטיפוח החברה הקהילתית. את הביטוי החשוב לניסיונות אלו יש לראות בגיבוש האידיאל החינוכי החרדי החדש, שבא לקיים ולחזק את מעמדו של היהודי, הנאמן לתורה ולמצוות, בתנאי החיים של התקופה החדשה.